

הניתוח והסיכום ממערכי השיעור לשירת המאה ה-20.

כתב וערך: המורה אלי פררה

עדות / דן פגיס

לא לא: הם בְּהִלָּט

היו בְּנֵי-אָדָם: מְדִים, מְגַפִּים.

איך לְהִסְבִּיר. הם נִבְרָאוּ בְּצֶלֶם.

אֲנִי הִיְתִי צֶלֶל.

לִי הָיָה בּוֹרָא אַחֵר.

וְהוּא בְּחִסְדּוֹ לֹא הִשְׁאִיר בִּי מָה שְׁיָמוּת.

וּבְרַחֲמֵי אֱלֹהֵי, עָלִיתִי קָלִיל, כָּחֹל,

מְפִיָּס, הִיְתִי אוֹמֵר: מִתְנַצֵּל:

עֵשֶׂן אֶל עֵשֶׂן כֹּל יָכוֹל

שְׁאִין לוֹ גּוֹף וְדָמוֹת.

השיר "עדות", כשמו כן הוא; עדות. הדובר-השר מעיד על משהו. הוא היה "שם" וראה במו עיניו, וחווה במו בשרו את מה שהיה שם. על מה הוא מעיד? אין בשיר ולו מילה אחת שמדברת על השואה, אבל היא נרמזת ברמיזות "עבות כפיל", שמדובר על חוונת השואה, שם היה המשורר וחווה את נוראות ההשמדה של משרפות המוות במחנות הריכוז. והמילים המרמזות הן:

א. **מדים, מגפיים:** תיאורם החיצוני של החיילים הגרמניים במחנות ובגטאות ובכלל.

ב. המילה **צל**, המתייחסת לדובר, על היותו אסיר מחנה ריכוז, שנדמה **לצל**. אנו מכירים את

התמונות הנוראיות של אסירי המחנות שהסתובבו מִזֵּי-רֶעֶב ונדמו יותר כשולדים, **כצללי-אדם**,

מאשר כבני-אדם חיים.

ג. "וְהוּא בְּחִסְדּוֹ לֹא הִשְׁאִיר בִּי מָה שְׁיָמוּת": הוא, האל, שברא את כל האדם בדמותו בצלמו,

אותי, היהודי מִזֵּה-הֶרֶעַב במחנה, הוא לא השאיר בי יותר מן החיים אלא רק את **המוות** לעלות

בעשן המשרפות.

ד. עליתי **קליל, כחל**: הדובר השר, מתאר את מהותו הפנימית של האסיר, שעלה לשמים אל בוראו

במשרפות בקלילות, בשל היותו איש-מת, **קל** ודל-בשר, כצל, כעשן, ו**כחל** כצבעו של העשן,

שהיתמר מארובות המשרפות.

ה. **עשן אל עשן**: עשנו של הנידון למוות במשרפות, אל עשנו של הכל-יכול – הוא האלוהים.

אמירה אירונית וטון לעגני כלפי האל. (על כך בהמשך).

הנה כי כן, למרות שלא נאמרה מילה על השואה ונוראותיה, היא נמצאת ונוכחת בכל כובדה בכל מרכיבי השיר. אבל זהו מבע שירי שבעיקרו מתן עדות על שהתרחש שם. עדות, או שיחה. הפתיחה של השיר כאילו לקוחה מאמצעיתה של שיחה בין הדובר למישהו שחוקר, או משוחח איתו על מה שהיה שם. כאילו והוא מפסיק את השואל באמירה כפולה של: "לא, לא: הם בְּהִלָּט הָיוּ בְּנֵי-אָדָם": היה להם מדיום ומגפיים... זה כל מה שהיה להם כבני-אדם; מדיום ומגפיים, שאר תכונות אנושיות לא היה להם, מלבד היותם עם מדיום ומגפיים. במבנה השיר: סימני פיסוק, נקודתיים בכל מקום בו הדובר צריך לפרט ולהסביר את עדותו, כמו בבית משפט או חקירה וסקירה עיתונאית.

התיאורים החדים של המוות והעשן במשרפות, הם שנותנים לשיר את האפקט של עדות-חיה של מי שהיה שם, במזיגה של מחאה אירונית כלפי האל.

זה אותו אל שברא את הגרמנים ואת חייליו כבני-אדם. הם נבראו בצלם. השורה כאן נפסקת ואינה ממשיכה את הפסוק כנאמר במקרא; שהאלוהים ברא את האדם בצלמו ובדמותו, הייתכן שאלו, הברואים שלו, יעשו מעשה השמדה נוראי כזה? לכן הם בני-אדם שנבראו רק בצלם. לא נבראו בצלם אלוהים. המילה "אלוהים" נשמטה. צלם כמילה בודדה, פירושה דמות, תמונה, פסל בהשאלה. ואולי יש רמז לכך, שהם דומים יותר לפסלים, בובות מכאניות, "הממלאים פקודות" ולא יצורים אנושיים. שאוזניים להם ולא ישמעו, עיניים ולב ולא ישועו לזעקתם של הקורבנות – יש מעין נימה של התנצלות וקשיים ביכולת ההסברה שלו: "אֵיךְ לְהַסְבִּיר. הֵם נִבְרְאוּ בְצֶלֶם" ... הם נבראו בצלם, ואילו אני? "אֲנִי הֵיִתִי צֶלֶם. לִי הָיָה בּוֹרָא אַחֵר". אני הדובר, הייתי רק חלק מהצלם האלוהי. הייתי הצל מהצלם, כי לדובר היה בורא אחר. לא ייתכן שהבורא שברא את החיילים הגרמנים, זה אותו בורא שברא גם אותו, את הקורבן שעולה בעשן השמימה. התיאור של הדובר הוא תיאור מנימליסטי: "אֲנִי הֵיִתִי צֶלֶם" ואילו התיאור של הגרמנים הוא נרחב ו"מלא" יותר: הם בהחלט היו בני-אדם [...] מדים מגפים וגוי. אבל דמותם – צלם! זהו אותו אל שלא השאיר בי יותר, אלא המוות לכלות אותי בעשן, ובחסד... כמה אירוניה מושחזת יש בביטוי הזה. כאילו ואמר: חסד עשה לי אלוהים שלא השאיר ממני מאומה רק נדמיתי לעשן, והעלה אותי לעולה כקורבן, ואני עולה אליו קליל וכחל, כצבע העשן. חסד? זה חסד, ועוד חסדו של אלוהים? זו האירוניה שבדברי הדובר כלפי האל. למילה עשן יש *ארמזים מקראיים. *מטונימיה לאלוהים. (*ארמזים; ראה במונחים לשירה עמ' 31. *מטונימיה; ראה במונחים לשירה בעמ' 35):

"וְהִנֵּה תִנּוּר עֶשֶׂן וְלִפִּיד אֵשׁ אֲשֶׁר עֹבֵר בֵּין הַגְּזָרִים הָאֵלֶּה" הפסוק מתאר ההתגלות של אלוהים לאברהם אבינו, בברית בין הבתרים, בו הוא מבטיח לאברהם שזרעו יירש את הארץ ויהיה לגוי גדול ומספרם ככוכבי השמים לרוב. הנימה האירונית כאן גלויה והלעג אינו מוסווה: איפה ההבטחה ומה קורה במציאות? העם נכחד בשואה במשרפות המוות, ואתה האל, שמופיע בברית בין הבתרים, ב"תִנּוּר עֶשֶׂן וְלִפִּיד אֵשׁ", עם הבטחות לאברהם. כמה אירוני הדבר, שהתנור והעשן במציאות של השואה, שונים והפוכים לגמרי מהתנור והעשן ולפיד האש בהתגלות של האלוהים בברית בין הבתרים שבמקרא.

הבית האחרון בשיר כתוב בנימה אירונית ומינורית כפולה:

הדובר "בורח" אל האל בקלילות ובצבע כחול כצבעו של העשן, כי לא השאיר מחייו מאומה, אפילו בשביל מות לא נשאר ממנו..., ולכן הוא קל ומגיע אל האל בקלילות וברחיפות של עשן העולה מן הארובות. *תמונה ציורית מטאפורית (*תמונה ציורית; ראה במונחים לשירה בעמ' 37), תמונה, המאחדת את תיאור הקורבן העולה באש המזבח יחד עם תיאור העלייה לשמיים של גופות הנשרפים בתנורי המשרפות. הוא כבר מת, חי אבל מת, בטרם עלה השמימה בעשן, ולכן הוא מפויס ואפילו מתנצל. אמירה קשה של ייאוש ותחושת אובדן עוד בטרם כילה עצמו באש המשרפות. מפויס ומתנצל על שצל כמוהו "מטריד" את מנוחתו של האל ועולה אליו כעדות מעושנת של קורבן ועולה. "פרי מעשה ידיו להתפאר של האלוהים".

הוא האל כל-יכול, כעשן ולפיד אש מברית בין הבתרים, מקבל אליו את הקורבן, אסיר המחנות, גם הוא כעשן שעולה מן המזבח, ומתמזגים זה בזה: כשם שהאל אין לו גוף ולא דמות הגוף, כך אסיר-המחנות, דמותו כצל, אין לו דמות הגוף, עולה אליו השמימה ומתחברים יחדיו.

למילה עשן יש *קונוטציה* (*קונוטציה*; ראה במונחים לספרות בעמ' 208), מתפילת העמידה של הימים הנוראים. תפילה שכל יהודי מכיר ויודע אותה וגם יהודי כמו דן פגיס:

"וְעוֹלָתָהּ תִּקְפֹּץ פִּיהָ, וְהִרְשָׁעָה כָּלָה בְּעֵשֶׂן תִּכְלָה. כִּי תַעֲבִיר מִמִּשְׁקַלְתָּ יְדוֹן בֶּן הָאָרֶץ". אולי יש כאן נימה של תוחלת, של תקווה לעתיד לבוא, שהאל יכלה בעשן את הרשעה הגרמנית וממשלתה הזדונית. והעולה תקפוצ פיה, עד יעברו הימים הקשים של השואה, ותבוא הישועה; כי האל, שאין לו דמות הגוף כמו לדובר, שהיה אסיר-המחנות ונדמה לצל, המת על החי, הוא והאל – חד-הם. לא ייתכן שהאלוקים עזב אותנו לגמרי וייתן חיים לרשעים ואת היהודי, מזרעו של אברהם, לו הובטחה ההבטחה בברית בין הבתרים, ישאיר כעולה וקורבן לרשעה ולממשלת הזדון. גם זה פירוש אפשרי ולא מוחלט.

השיר הוא שיר מודרני, ובו המרכיבים של שיר מודרני, לא רק במבנהו (בתי השיר לא מאורגנים בסדר סימטרי כמו בשירה הטרום-מודרני) אלא גם ובעיקר באמצעים הספרותיים שלו. כמו *הפסיחות* בין שורה ראשונה לשנייה בראש השיר ובסופו, בין השורה לפני האחרונה לזו שאחריה. (*פסיחה; ראה במונחים לשירה בעמ' 37) כמו כן קיטוע הבתים בין בית ראשון לשני כאתנחתא קצרה, הניגוד בין תיאור הגרמנים כבני-אדם, עם מדים ומגפים בבית א', לבין התיאור המנימליסטי בבית ב' תיאור של האני-הדובר – כצל, *המצלולים* שוברי החרוזה בבית האחרון: "וּבְרַחְתִּי אֶלְיוֹ, עֲלִיתִי קְלִיל, כְּחַל" העיצור ל' בולט ונותן לאירוניה את המשמעות הכפולה של הקורבן העולה בעשן מחד ואת ההתאחדות שלו עם האל: "עֵשֶׂן אֶל עֵשֶׂן כֹּל כְּכֹל". (*מצלול; ראה במונחים לשירה בעמ' 36). כותרת השיר. אין בשיר רמז כלשהו, שדברי השיר הם "עדות" מלבד בכותרת: עדות ראייה וחוויה גם יחד. זהו עדותו של האני-הדובר למה שהתרחש במחנות. ז"א: שהכותרת היא חלק אינטגרלי (בעברית; בלתי-נפרד, שלם) ממכלול השיר הנותנת משמעות נוספת לדברי השיר, שכל מה שנאמר בהם, הם עדות. כמו כן צירופי הלשון, המטאפורות והדימויים שבשיר, מלאי המשמעות והאירוניה, כפי שהסברתי אותם לעיל. כל אלה ביחד, הם שנותנים לו את המימד המודרני שלו.

הנושא של השיר מתמצת בשתי השורות האמצעיות של השיר: "אֲנִי הֵייתִי צֶל. לִי הָיָה בּוֹרָא אַחֵר. אני העדות, שהייתי צל-אדם, מעיד באמירה אירונית, מנוגדת למה שתואר בבית הראשון: שהם היו בני אדם, אבל בני-אדם עם מגפיים ומדים. בני-אדם, אבל לא אנושיים, כי אין תיאור אחר, כנאמר לעיל, שמציין אותם כבני-אדם. רק הצורה החיצונית שלהם. הם נבראו בצלם, בדמות בני-אדם, אבל אני הייתי צל. הניגוד – "בין הדובר, הצל, לבניס" הוא שלי היה בורא אחר, אלוהים אחרים. זה נאמר בלשון עבר, כי לאחר השואה האלוהים שברא את שנינו זה כבר לא האלוהים שלי: "לִי הָיָה בּוֹרָא אַחֵר". שנינו, אני הקורבן והם המקריבים, שנינו נבראו בצלם האלוהים. הם נשאו עם האלוהים שברא אותם בדמותו כצלמו, מבחינה חיצונית, ואילו אני רק בחלק מהצלם – הצל של הצלם. יש לשים לב שלמילה צל, חסרה מם סופית של המילה צלם, ז"א רק חלק מהצלם.

דרכי העיצוב בשיר: (על העיצוב, ראה הסבר מפורט במונחים לשירה בעמ' 36)

- א. כותרת השיר, כחלק אינטגרלי מנושא השיר הנותנת לו את המשמעות של הנושא.
- ב. האירוניה של הדובר והמחאה המוסווית כלפי האלוהים, על השוני בו הוא מופיע בברית בין הבתרים בהבטחתו לאברהם, אבי האומה, לעומת המציאות של ההכחדה בשואה.
- ג. מוטיב העשן, משותף לאלוהים, המקבל את הקורבן ולאסיר המחנות העולה אליו כקורבן.
- ד. מוטיב הצל והצלם. שניהם: לובשי המדים והמגפיים והדובר נבראו בצלם ע"י האל, אבל לכל אחד מהם בורא אחר.